

Tužni Istočnjak na rimskim nadgrobnim spomenicima s hrvatskoga povijesnog prostora

Motiv tužnog Istočnjaka na nadgrobnim spomenicima među znanstvenicima je interpretiran na različite načine. Dok su jedni bili uvjereni da je prikazan frigijski bog Atis, čiju su smrt vjernici oplakivali, a nakon toga se radovali njegovu novom životu, drugi su smatrali da motiv nema kulturni karakter nego je oznaka podrijetla pokojnika ili, pak, obična dekoracija. Donosimo pregled nadgrobničkih spomenika s prikazima tužnog Istočnjaka, nađenih na hrvatskome povijesnom prostoru, zatim pregled različitih interpretacija te vlastito mišljenje o značenju motiva.

Motiv tužnog Istočnjaka često je krasio rimske nadgrobne spomenike. Mladić odjeven u istočnjačku odjeću, hlače i kratku tuniku, nosi tipičnu frigijsku kapu s povijenim vrhom. Stoji prekrivenih nogu. Jedna mu je ruka u laktu savijena i šakom pridržava drugu, također savijenu ruku kojom je podbočio bradu. Ponekad se oslanja na pastirski štap ili baklju. Prikaz se u znanstvenoj literaturi različito interpretirao. Dio istraživača smatra da predstavlja boga Atisa, miljenika Velike Majke Kibebe.¹ Niz znanstvenika, pak, vjeruje da je lik tužnog Istočnjaka bio isključivo dekorativni motiv koji nema veze s kultom.² Devet nadgrobničkih spomenika s likom tužnog Istočnjaka nađeno je zasad na hrvatskome povijesnom prostoru.³ Najviše ih je u jugoistočnoj Dalmaciji, napose u Saloni, administracijskom i duhovnom središtu rimske Dalmacije.

1. Nadgrobna stela od vapnenca iz Garduna oštećena je (Sl. 1). Nedostaju joj zabat i dio gornjeg polja. U gornjem dijelu je bilo poprsje pokojnika. Sačuvani su samo dio grudi i desna šaka. Ispod je natpisno polje.⁴ U donjem dijelu stele je

¹ CUMONT 1896-1899, GRAILLOT 1912, HEPDING 1903 /1967/, LAGRANGE 1919, SERGEJEVSKI 1934, KOJIĆ 1962-1963, STRUVERAS 1968, VERMASEREN 1977, MEDINI 1981, SFAMENI GASPARO 1995, NIKOLOSKA 2007, 2010, 2013.

² SCHRÖDER 1902, SCHÖBER 1923, CAMBI 1960, 2002, 2003. i 2005, LANDSKRON 2005.

³ Fotografije koje donosimo u radu, a kojima nisu istaknuti autor ili izvor, snimila je I. Vilogorac Brčić zahvaljujući dopuštenjima Arheološkog muzeja u Splitu i Arheološkog muzeja Istre.

⁴ Na steli je natpis – *CIL* III 2710: *C(aius) Longinus C(ai) f(i)lius / Cor(nelia tribu) Amblada / mil(es) leg(ionis) VII an(norum) LX / stip(endiorum) XXI h(ic) s(itus) e(st) 5 / frater fratri.*

motiv vrata (*porta inferi*) sastavljenih od četiri kasete. U gornjim dvjema kazetama prikazi su lavljih glava s alkama za kucanje, a u donjima tužni Istočnjaci. Datira se u prvu polovicu 1. stoljeća poslije Krista.

2. Nadgrobnoj steli od vapnenca iz Garduna nedostaju arhitrav i zabat. Gornje polje uokvireno je tordiranim stupovima, među kojima je prikaz konjanika. Ispod njega bilo je natpisno polje, danas potpuno uništeno. Donji dio stele izgleda kao na prethodnoj, *porta Inferi* s motivima lavljih glava s alkama te dva Istočnjaka u tužnome stavu.⁵ Datira se u prvu polovicu 1. stoljeća poslije Krista.

3. Nadgrobna stela od vapnenca iz Pole u središtu ima edikulu s likom pokojnice Obelije Maksime i posvetom (Sl. 2).⁶ Oko poprsja, na rubovima edikule, bili su reljefi dva tužna Istočnjaka. Danas je djelomično sačuvan samo lijevi. Otučeni su mu glava i noge do koljena. Povrh Istočnjaka bile su prikazane herme sa Serapisovom ili Sabazijevom glavom.⁷ Zrcalno okrenuti Istočnjaci na rubovima središnjeg prikaza, zajedno s hermama iznad sebe, podsjećaju na ikonografiju Mitrine tauroktonije. Ondje središnji prizor omeđuju dva dadofora, odjevena u istočnjačku odjeću, a iznad njih su medaljoni s poprsjima Sola i Lune.⁸ Datira se u 1. stoljeće.

4. Dva cipusa od vapnenca iz Pole vjerojatno su bila dovratnicima grobnice (Sl. 3).⁹ Na njima su reljefi tužnih Istočnjaka. Nalaze se u edikulama, u čijim su pilastrima cijelom dužinom prikazana stabla bora s češerima na vrhu. Debla stabala omotana su zmijama. Kapiteli pilastara ukrašeni su stiliziranim palminim listovima. Na bočnim stranama spomenika prikazi su ptica te kantara iz kojeg raste vinova loza. Datira se u 1. ili 2. stoljeće.

Literatura:., HOFMANN 1905, 50, BR. 43, BETZ 1938, 66, BR. 51, WILKES 1969, 463, MEDINI 1981, 77; 1984, br. 2, FADIĆ 1997, 81, BR. 2, TONČINIĆ 2004, br. 312, NIKOLOSKA 2007. i 2010, I. 12. 3. VILOGORAC BRČIĆ 2012, I. 39.

⁵ MEDINI 1981, 75, MEDINI 1984, 3, NIKOLOSKA 2007. i 2010, I. 12 1.

⁶ *CIL* V 203: *Obellia(e) Maximae*. CARLI 1794, 193, KANDLER 1855, 262, , *Illt.* X, 1, 335, REICHEL 1893, 4, BR. 84, WEISSHÄUPL 1901, 202, GNIRS 1912, 270, STICOTTI 1914, 213, SWOBODA 1969, 205, br. 16, DEGRASSI 1970, 625, *CCCA* IV 248, GIRARDI JURKIĆ 1972, 49, bilj. 44; 1972a, 212, Sl. 3; 1972b, 362, 367, KRIŽMAN 1991, 66, GIRARDI JURKIĆ 1999, 3. 9. 5; 2005, 49, Nikoloska 2007. i 2010, II. 1. 2, 2012, 511.

⁷ GIRARDI JURKIĆ 1999, 3. 9. 5.

⁸ VILOGORAC BRČIĆ 2012, 151.

⁹ U radu donosimo fotografiju samo jednog od dva cipusa, budući da im je kompozicija jednaka. REICHEL 1893, 93, 94, GNIRS 1915, 91, BR. 326-327, SWOBODA 1969, 204, br. 17, *CCCA* IV, 246, GIRARDI-JURKIĆ 1999, 3. 9. 6. i 3. 9. 7, NIKOLOSKA 2007. i 2010, II. 1. 3 i II. 1. 4.

5. Nadgrobni žrtvenik od vapnenca iz Salone na bočnim stranama ima reljefe tužnog Istočnjaka (Sl. 4).¹⁰ Lijevi je posve otučen, a desnom se vide pedum, dio desne noge i vrh frigijske kape. Glava je osobito oštećena. Datira se u 2. polovicu 2. stoljeća.

6. Nadgrobni žrtvenik od vapnenca iz Salone iz iste je radionice kao prethodni, na što upućuju njihove jednake dimenzije i kompozicija likovnih prikaza (Sl. 5).¹¹ Istočnjaku se na lijevoj bočnoj strani vide dio desne ruke i vanjski obrisi plašta te se u predjelu prsa može nazrijeti koliko je reljef bio visok prije oštećenja. Istočnjak na desnoj strani posve je otučen. Natpis, među otalim, ima stihove u heksametru koji aludiraju na obećanje vječnog života, što su znanstvenici koristili kao argument da likove Istočnjaka pripišu Atisu: *Zavidna povorka Parki i zloćudni jal / prekinuli su dva puta sedam niti moga života. / Prestanite plakati, jadni i usamljeni roditelji / vruć je pepeo upio dovoljno vaših suza. / Tijelo se pretvorilo u prah, a dušu je odnio sve / ti zrak.*¹² Datira se u 2. polovicu 2. stoljeća.

7. Mramorni sarkofag iz Salone prikazuje personifikacije godišnjih doba (Sl. 6).¹³ Lik u istočnjačkoj nošnji je prvi s lijeva te predstavlja zimu, dok goli eroti predstavljaju ostala godišnja doba. Istočnjak je prikazan s krilima, desnom rukom drži malu životinju za noge, a lijevom granu. U sredini prednje strane sarkofaga je *tabula ansata* s natpisom i cvjetnim ornamentom. Datira se u 3. stoljeće.

8. Akroterij poklopca vapnenačkog sarkofaga iz Salone ukrašen je reljefom tužnog Istočnjaka koji predstavlja zimu, a kraj njega je erot jeseni (Sl. 7).¹⁴ Istoč-

¹⁰ CIL III 6390: *D(is) M(anibus) / P(ubl(i)) C(ai) l(iberti) / et Aeliae f(feminae) c(arissimae) / fecerunt 5 / se vivi poster(is)que / suis h(oc) m(onumentum) h(eredes) n(on) s(equitur)*, MEDINI 1981, 59, NIKOLOSKA 2007. i 2010, I. 11. 15, ROMIS, *Metr. Sal., Add.*, br. 2.

¹¹ CIL III 6384: *Q(uinto) Aeronio / Firmino d(e)ff(uncto) / ann(or)um XIII me(n)s(ium) IIII / Q(uintus) Aeronius Crescens et 5 / Caetrania Firma paren(tes) / filio pientissi(mo) lib(ertis) / lib(ertabus)q(ue) suis / Invida parcarum series livorque malignus / bis septena mea(e) ruperunt stamina lucis. / Parcite iam lac(h)rimis miseri soliq(ue) parentes 10 / sat fletus vestros prima favilla bibit. / Corpus hab[er]nt] cineres animam sacer abstu / lit aer*: HEPDING 1903 (1967), 86; GRAILLOT 1912, 493; LAGRANGE 1919, 475; MEDINI 1981, 58, SFAMENI GASPARRO 1985, 98, RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1987, 158-159, XXXVII, CAMBI 2002, 158, NIKOLOSKA 2007. i 2010, I. 11. 14., ROMIS, *Metr. Sal., Add.* br. 1, NIKOLOSKA 2012, 513-515. EDH 008222.

¹² Prijevod I. Vilogorac Brčić (2012, 121). Stihove je preveo i D. Rendić-Miočević (1987, 138-139).

¹³ *Homonoea / Zosime viva / sibi posuit et / Septimio 5 / Lucio marito suo*. CAMBI 1960, 55-76, MEDINI 1981, br. 60, NIKOLOSKA 2007. i 2010, I. 11. 32-34.

¹⁴ ABRAMIĆ 1928-1929, 63, CAMBI 1960, br. 12, CAMBI 2002, 166-167, Sl. 255-256, NIKOLOSKA 2007. i 2010, I. 11. 33

njak u desnoj ruci drži granu, a lijevom je naslonjen na košaru s voćem. Erot jeseni prekrizhenih nogu grli ga desnom rukom, a u lijevoj drži grozd. Datira se u 3. stoljeće.

9. Sarkofag od vapnenca iz Salone na prednjoj strani, lijevo od natpisnog polja, ima reljef tužnog Istočnjaka (Sl. 8).¹⁵ Lijevom rukom pridržava glavu te je naslonjen na kratki okrenuti pastirski štap koji pridržava desnom rukom. Ispred njega su tri životinje (koze?). Datira se u prvu polovicu 4. stoljeća.

Mit o frigijskome bogu Atisu poznat je iz djela šest antičkih pisaca (Herodot, Diodor Sicilski, Ovidije, Pauzanija, Arnobije i Servije Honorat).¹⁶ Prema svim verzijama mita Atis je završio tragično – izdahnuo je nakon kastracije. Međutim, prema Ovidiju i Arnobiju nastavio je život nakon smrti, prvi piše da su iz njegove krvi izrasle ljubice, a drugi da je Zeus ostavio njegovu kosu da zauvijek raste i njegov mali prst da se neprestano miče. Soteriološki i eshatološki aspekti kulta frigijskoga boga izvorima su pouzdano potvrđeni tek u 3. i 4. stoljeću, Atisovu smrt i novo rođenje vjernici su slavili tijekom Ožujskih svečanosti koje su se sastojale od perioda tugovanja (*Tristia*) i radovanja (*Hilaria*). Među stajalištima znanstvenika koji su dovodili u pitanje slavlje Atisovog novog rođenja prije prvih pouzdanih potvrda valja izdvojiti oprezan zaključak G. Sfameni Gasparo, temeljen na literarnim izvorima: ne može se znati jesu li sljedbenici Velike Majke od početka vjerovali da je Atis uskrsnuo. Vjerojatno su držali da je nakon smrti opstao, poput zimzelena bora koji ga simbolizira, a godišnje evociranje njegove sudbine činilo im se kao obnova njihove vlastite biti u svemiru koji ima red i kojim upravljaju bogovi – zbog toga su u njegovu kultu mogli prepoznati šansu za spasenje.¹⁷

Neki su znanstvenici lik tužnog Istočnjaka na nadgrobnim spomenicima bez ikakve dvojbe pripisivali Atisu. H. Graillet,¹⁸ H. Hepding¹⁹ i F. Cumont²⁰ vjerovali su da je Atis na nadgrobnim spomenicima znak i da je prikazan zbog nade u vječni život. Cumont je tužne Istočnjake, k tomu, na temelju ikonografske sličnosti dovodio u vezu s Mitrinim bakljonošama, Kautom i Kautopatom. G. Sfameni Gasparo interpretirala je niz spomenika na kojima lik tugujućeg Istočnjaka sma-

¹⁵ CAMBI 1970, 60-61, fig. 10-11, MEDINI 1981, 60, CAMBI 2003, 520, fig. 14, NIKOLOSKA 2007. i 2010, I. 11. 34, 2012, 518.

¹⁶ *Hdt.* I. 34-45, *Diod. Sic.* III, 58-59, *Ovid. Fast.* IV, 221-244, *Paus.* VII, 17, 8, *Arnob. Adv. nat.* V, 5-7, 1, *Serv. Hon. Ad Verg. Aen.* IX, 115.

¹⁷ SFAMENI GASPARO 1985, 125.

¹⁸ GRAILLOT 1912, 412.

¹⁹ HEPDING 1903 /1967/, 202, bilj. 5.

²⁰ CUMONT, *Textes* I, 212, *Textes* II, 437, *Suppl.* 526.

tra Atisom.²¹ Među njih je uvrstila i spomenik iz Salone (br. 8) zbog simbolike stihova na natpisu.

Proučavajući spomenike iz Ilirika tom se problematikom prvi bavio D. Sergejevski.²² Smatrao je da tužni Istočnjak sigurno predstavlja boga Atisa, ali ne kao simbol tuge i boli, nego vjere i nade u uskrsnuće. S. Kojić je uz Atisa u tom motivu tražila elemente starijih, autohtonih vjerovanja u zagrobni život,²³ a E. Imamović također nije sumnjao da je tužni Istočnjak frigijski Atis. J. Medini najviše se bavio tim motivom.²⁴ Razlikovao je četiri ikonografska tipa tužnog Atisa: 1. Istočnjak u tužnom stavu, bez atributa (nije sigurno da je Atis); 2. Istočnjak u tužnom stavu s naopako okrenutim štapom, koji se pojavljuje krajem 2. stoljeća i prikazuje Atisa; 3. Istočnjak u tužnom stavu s bakljom u ruci, za kojeg smatra da je Atis s osobitostima tužnih genija s bakljama i 4. različite varijante tužnih Istočnjaka, među kojima prevladavaju likovi s krilima.²⁵ Smatrao je da je motiv najčešći upravo u Dalmaciji i da je došao s maloazijskim vojnicima VII. rimske legije. Epigrafski podaci i činjenica da su ti likovi u 4. stoljeću oštećivani²⁶ Mediniju su bili argumentom da prikazuju Atisa, kao i zabat tilurijske stele Gaja Laberija,²⁷ u kojem je prikazana glava Istočnjaka, najvjerojatnije boga Atisa,²⁸ bronzane aplikacije u obliku Atisove glave koje su bile grobnim inventarom u Enoni, Burnumu i Saloni, te prikaz tužnog Istočnjaka na frizu iz svetišta Velike Majke u Burnumu.²⁹ A. Nikoloska (2012) također iznosi argumente u prilog pretpostavci da tužni Istočnjaci prikazuju frigijskog Atisa. Ističe funerarni aspekt Atisova kulta, budući da je on smatran čuvarem grobova (kao što je, primjerice, Kibela bila u Frigiji) te smatra da isprva jako naglašen ktonički i mistični Atisov karakter s vremenom sve više

²¹ SFAMENI GASPARO 1985, 92-98.

²² SERGEJEVSKI 1934, sv. 2, 30.

²³ KOJIĆ 1962-1963, 225 i d.

²⁴ MEDINI 1981, 98-181, 1984, 117-119.

²⁵ Ibidem, 34-44.

²⁶ Ibidem, 161-162.

²⁷ *CIL III 2722=9729: C(aius) Laberius C(ai) f(ilius) / V[al]je<n>s ann(or)um VII / h(ic) s(itus) e(st) / hunc titulum posuit tibi fidus amicus ultima 5 / quae potui debita persolvi / non dolere mater faciundum fuit properavit / aetas voluit hoc astrum meum vale et priores / aetate nati tollant hunc luctum tibi.* BRELICH 1937, 30 i 40, ALFÖLDY 1969, 91, MEDINI 1984, br. 4, RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1955, 136, 1987, 224, br. LXXVIII, CAMBI 1991, 473; 2002, 151, NIKOLOSKA 2007. i 2010, I. 13. 1, EDH 058829, VILOGORAC BRČIĆ 2012, I. 41, NIKOLOSKA 2012, 515. Prijevod natpisa prema Rendić-Miočević 1987, 224, br. LXXVIII: *Ovaj natpis tebi drug tvoj postavi vjerni: / time riješih svoj dug – sve što uzmogoh još. / Ne plači, majko, suđeno bilo mi to. / Prebrzo ocva mi dob, zvijezde mi poželi sjaj. / Zdravo, a od mene koji su rođeni prije, neka ti uklone tugu.*

²⁸ U Ferrari je zabilježen vrlo sličan prikaz glave Istočnjaka u zabatu nadgrobne stele koji je G. Mansuelli identificirao kao boga Atisa (1967: 2).

²⁹ MEDINI 1984, 119.

počinje poprimati obilježja „tužnoga“ i polako se u određenoj mjeri osamostaljuje od Velike Majke. Predstavlja nadgrobne spomenike s prikazom tužnog Istočnjaka, nađene na hrvatskome povijesnom prostoru te zaključuje da je na njima očita funerarna dimenzija Kibelina kulta predstavljena Atisovim likom i da je upitna jedino veza spomenika i njihovih investitora s kultom.³⁰

Neki su znanstvenici motiv tužnog Istočnjaka uvjetno dovodili u vezu s frigijskim Atisom. H. Hepding je smatrao da je motiv tužnog Istočnjaka isprva uistinu bio metroački, da bi naknadno postao samo dekorativan.³¹ R. Struveras je tvrdio da lik isprva nije imao veze s Atisom te da se tek u carsko doba tužni Istočnjak istovjeti s frigijskim bogom, zbog čega postaje čest prizor na nadgrobnim spomenicima.³² Lagrange je smatrao da se kao simbol vječnoga života tužni Istočnjak poistovjećivao s Atisom tek u doba kasnoga Carstva.

Nasuprot tome, niz istraživača zaključio je da spomenici s prikazima tužnih Istočnjaka nemaju kultno značenje. A. Schröder je tvrdio da su likovi bili popularni zbog tužnog izgleda,³³ B. Schober da je motiv, preuzet iz Male Azije, u rimskoj sepulkralnoj umjetnosti bio samo dekorativnog karaktera.³⁴ E. Will je smatrao da su predstavljali ‘sluge’ na pogrebnoj gozbi koja se često prikazivala na nadgrobnim spomenicima.³⁵ Nakon što je u prvih pet svezaka *Korpusa kulta Velike Majke i Atisa*³⁶ tužne Istočnjake svrstavao u pouzdane potvrde Atisova kulta, Vermaseren³⁷ se ogradio pa je u posljednja dva sveska spomenike s njihovim likovima izostavio.³⁸ A-A. Landskron je zaključio da su tužni Istočnjaci oznake podrijetla pokojnika koji su umrli u tuđini.³⁹

N. Cambi proučavao je motive tužnih Istočnjaka na spomenicima s hrvatskoga povijesnog prostora.⁴⁰ Smatra da su oni na tilurijskim vojničkim stelama motiv iz rimske vojničke, trijumfalne ikonografije, a oni salonitanski, oslonjeni na štap, obični istočnjački pastiri, ikonografski nastali prema uzoru tužnih erota. Kao dokaz za svoju teoriju, navodi fragment stele iz Brescije, gdje su prikazana dva tužna Istočnjaka vezana za tropej. Zaključuje kako su navedene stele samo “dokaz da su

³⁰ NIKOLOSKA 2012, 523.

³¹ HEPDING 1903, 212.

³² STRUVERAS 1968, 39.

³³ SCHRÖDER 1902, 75.

³⁴ SCHOBER 1923, 213.

³⁵ WILL 1955, 200 i d.

³⁶ CCCA I-V.

³⁷ LIMC III 44.

³⁸ CCCA VI, 1989.

³⁹ LANDSKRON 2005, 121-130.

⁴⁰ CAMBI 1991, 473, 2002, 158, i 2005, 102-105 i 188-189.

se likovi u orijentalnoj odjeći olako tumačili kao Atisi”.⁴¹ Također, činjenicu da su tužni Istočnjaci često prikazivani u paru, smatra dokazom da su predstavljali erote.

Osim nadgrobnih spomenika lik tužnog Istočnjaka krasi i ulomke hramske arhitekture i namještaja iz rimskog doba (friz iz Burnuma,⁴² ploča iz Lepura), ili je u punoj plastici (jedan kip iz Pole,⁴³ i tri iz Salone).⁴⁴ Valja izdvojiti dva salonitanska kipa tužnog Istočnjaka koji pouzdano prikazuju frigijskoga boga Atisa – odaju ga otkriveni trbuh i genitalije (tip *Attis tristis*, Sl. 9 i 10). Zbog toga se ne smije kategorički odbaciti mogućnost da su tužni Istočnjaci na nadgrobnim spomenicima predstavljali Atisa. Mit o frigijskom bogu, koji uključuje motive kazne, kastracije, smrti, a potom preživljavanja, odnosno, ponovnog rođenja, idu u prilog pojavi njegova lika u zagrobnoj ikonografiji. Lik tužnog Atisa simbolizirao bi tugu zbog smrti pojedinca, ali i vjeru u njegov daljnji život u onostranome.

Međutim, tužni Istočnjaci bez atributâ koji bi ih identificirali kao Atisa mogli su predstavljati i druga božanstva ili mitske likove, primjerice, Mitrine dadofore ili Ganimeda. Također su mogli biti oznake pokojnika, njihova podrijetla ili službe. Trebalo bi imati dodatne pokazatelje da su ljudi koji su dali uklesati lik tužnog Istočnjaka na nadgrobni spomenik bili vjernici metroačkog kulta: natpis koji jasno svjedoči o sklonosti pokojnika kultu Velike Majke ili metroački ikonografski motiv koji nije funerarne prirode (timpane, cimbale, tornjevitu krunu). U suprotnome ne možemo znati jesu li pojedinci dali da im se ukleše lik tužnog Istočnjaka zbog simbolike vječnog života, zato što je taj motiv odgovarao njihovoj žalosti ili ukusu, što su podrijetlom Istočnjaci, ili su, pak, uistinu bili aktivni vjernici frigijskoga kulta.

Stoga bismo podržali znanstvenike koji spomenike s prikazima tužnih Istočnjaka oprezno promatraju kao poseban fenomen u rimskoj nadgrobnoj ikonografiji, imajući pritom na umu i moguću vezu s kultom Velike Majke i Atisa.

⁴¹ CAMBI 2005, 103.

⁴² REISCH 1913, 121. Sačuvani ulomak danas je u zadarskom Arheološkom muzeju. Literatura, VERMASEREN 1977, 143, MEDINI 1978, 744-745, MEDINI 1981, br. 24, *CCCA* VI 147, CAMBI 2007, 31-33, br. 5, NIKOLOSKA 2007. i 2010, 1. 9. 1.

⁴³ Datacija: 2. st. GIRARDI JURKIĆ 1978, I, V; 1999, 3. 9. 1, NIKOLOSKA II. 1. 5.

⁴⁴ MEDINI 1981, 51-3, NIKOLOSKA 2007. i 2010, I. 11. 24-26, *ROMIS, Metr. Sal.* br. 9-11. Datacija: 2-3. st.

Slika 1: Vojnička nadgrobna stela, Tiliurij, Arheološki muzej u Splitu

Slika 2: Stela Obelije Maksime, Pola, Arheološki muzej Istre u Puli (Arhiv Arheološkog muzeja Istre)

Slika 3: Ortostat grobnice, Pola, Arheološki muzej Istre u Puli

Slika 4: Bočna strana žrtvenika, Salona, Arheološki muzej u Splitu

Slika 5: Bočna strana žrtvenika, Salona, Arheološki muzej u Splitu

Slika 6: Sarkofag s prikazima personifikacija godišnjih doba, Salona, Arheološki muzej u Splitu (foto T. Sesar)

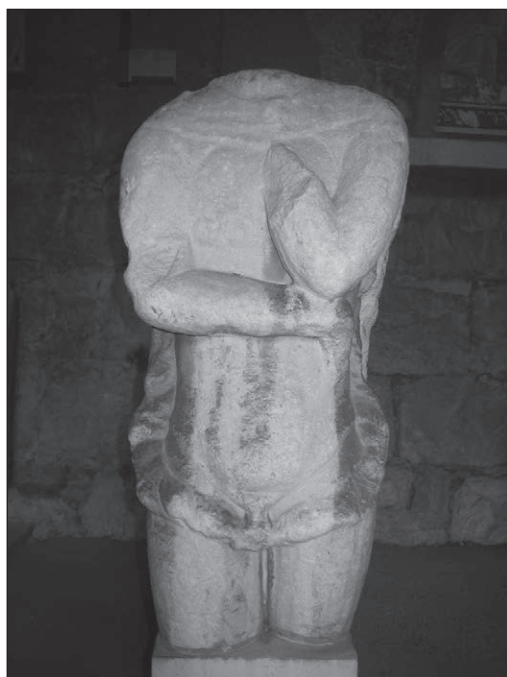
*Slika 7: Akroterij sarkofaga, Salona, Arheološki muzej u Splitu
(Cambi 2002: 157, sl. 256)*

Slika 8: Dio sarkofaga s likom tužnog Istočnjaka, Salona, Arheološki muzej u Splitu

Slika 9: Atis, Salona, Arheološki muzej u Splitu

Slika 10: Atis, Salona, Arheološki muzej u Splitu

Kratice

<i>AE</i>	<i>L'année épigraphique</i> , Paris 1889-
<i>AEMÖ</i>	<i>Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn</i> , Wien.
<i>BASD</i>	<i>Bulletino di archeologia e storia Dalmata</i> , Split.
<i>CCCA</i>	VERMASEREN, Maarten J. 1977-1989. <i>Corpus cultus Cybelae Attidisque</i> , I-VII, Leiden.
<i>CIL</i>	<i>Corpus inscriptionum Latinarum</i> . ed. Theodor MOMMSEN et al., Berlin 1863-
<i>CUMONT, Textes</i>	CUMONT, Franz. 1896-1899. <i>Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra I-II</i> , Brüssels: H. Lamertin.
<i>EDH</i>	<i>Epigraphische Datenbank Heidelberg</i> . Baza podataka latinskih natpisa. http://uniheidelberg.de/institute/sonst/adw/edh/ (posjet 27. 6. 2010)
<i>EPRO</i>	<i>Études préliminaires aux religions Orientales dans l'Empire Romain</i> , Leiden: Brill.
<i>HAD</i>	<i>Hrvatsko arheološko društvo</i>
<i>IIt</i>	<i>Inscriptiones Italiae</i> , Roma 1892-
<i>ILJug</i>	Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt [Situla] 5, 1963; Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt [Situla] 19, 1978; Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt [Situla] 25, 1986).
<i>JÖAI</i>	<i>Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts</i> , Wien.
<i>ROMIS</i>	SELEM, Petar i VILOGORAC BRČIĆ, Inga. 2012. <i>Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani, Signa et litterae III</i> , 79-154. Zagreb: FFPress.
<i>VAHD</i>	<i>Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku</i> , Split.

Bibliografija

- ALFÖLDY, Geza. 1969. *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg: Winter.
- CAMBI, Nenad. 1960. Personifikacije godišnjih doba na spomenicima Salone. *VAHD* LXII, 55-76.
- CAMBI, Nenad. 2002. *Antika*, Zagreb: Naklada Ljevak.
- CAMBI, Nenad. 2003. Attis or someone else on funerary monuments from Dalmatia. *Akten des VII. Internationalen Colloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens*, Mainz am Rhein, 511-520.
- CAMBI, Nenad. 2005. *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split: Književni krug.

- CARLI, Gianrinaldo. 1794. *Delle antichità Italiane* II, Milano.
- BETZ, Arthur. 1938. Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischer Provinz Dalmatien. *Abhandlungen des archeologisch-epigrafischen Seminars der Universität Wien*. N. F. Heft 3, Wien.
- DEGRASSI, Attilio. 1970. Culti dell'Istria Preromana e Romana. *Adriatica praehistorica et antiqua, Miccellanea Gregorio Novak dicata*. Vladimir MIROSAVLJEVIĆ, Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Mate SUIĆ (ur.), Zagreb, 615-632.
- DELONGA, Vedrana. 1997. Lepuri od kamenog doba do Turaka, *Lepuri – stanovništvo i kulturno-povijesni spomenici*, Lepuri, 45-97.
- FADIĆ Ivo. 1997. Spomenici VII. legije na području Tilurija, *Diadora*, 18-19, 77-119.
- GIRARDI JURKIĆ, Vesna. 1972. Rasprostranjenost kulta Magne Mater na području Istre u rimsko doba. *Histria antiqua* III/1, 37-47.
- GIRARDI JURKIĆ, Vesna. 1972a. Izbor antičke kultne plastike na području Istre. *Materijali Arheološkog društva Jugoslavije*, Zadar, 209-223.
- GIRARDI JURKIĆ, Vesna. 1972b. Portreti na nadgrobnim stelama Zbirke antičkog odjela Arheološkog muzeja Istre u Puli. *Jadranski zbornik*. VIII, 359-382.
- GIRARDI JURKIĆ, Vesna. 1974. Arte plastica del culto come determinante l'esistenza dei culti romani e sincretici nella regione istriana. *Atti di Centro di ricerche storiche*, Trieste-Rovigno, 7-33.
- GIRARDI JURKIĆ, Vesna. 1975. The Cult of Magna Mater in the Region of Istria. *Actes du XIIIe Congrès international du Comité "Eirene"* (Dubrovnik 1974), *Živa antika*, XXV, 1, 286-298.
- GIRARDI JURKIĆ, Vesna. 1976. Izbor antičke kultne plastike na području Istre, *Materijali* XII, 209-223.
- GIRARDI JURKIĆ, Vesna. 1978. Skulptura Atisa iz Pule, *Jadranski zbornik*, Pula. Rijeka, 175-188.
- GIRARDI JURKIĆ, Vesna. 1999. *Kultovi u procesu romanizacije antičke Istre*. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu.
- GIRARDI JURKIĆ, Vesna. 2005. *Duhovna kultura antičke Istre*, knj. I, Zagreb: Školska knjiga.
- GNIRS, Anton. 1912. Grabungen im südlichen Istrien. *JÖAI* 15, 5-16.
- GRAILLOT, Henri. 1912. *Le culte de Cybèle. Mère des Dieux à Rome et dans l'Empire romain*, Paris: Fontemoing.
- HEPDING, Hugo. 1903. (1967). *Attis, seine Mythen und sein Kult. Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten*. Bd 1, Giessen: J. Richersche.
- HOFMANN, Harald. 1905. *Römische Militärgrabsteine der Donauländer*, Wien.
- IMAMOVIĆ, Enver. 1977. *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- KANDLER, Pietro. 1855. *Inscrizioni dei tempi romani reinvenute nell'Istria*, Trieste: Tipografia del Lloyd Austriaco.
- KOJIĆ, Sofija. 1962-1963. Jedan prilog proučavanju religije Ilira u rimsko doba. *Starinar* 13-14, 223-229.

- KRIŽMAN, Mate. 1991. *Rimska imena u Istri*. Radovi. knj. 9, Zagreb: Latina et Graeca.
- LAGRANGE, Marie-Joseph. 1919. Attis et le christianisme, *Revue Biblique* 16, 421-475.
- LANDSKRON, Alice. 2005. Attis, Parther und andere Barbaren. Ein Beitrag zum Verständnis von Orientalendarstellungen auf Grabsteinender der Nördlichen Provinzen. *Akti VIII Međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva*, 5. – 8. svibnja, Mirjana SANADER i Ante RENDIĆ-MIOČEVIĆ (ur.), Zagreb, 121-130.
- LANZA, Franjo. 1856. *Monumenti Salonitani inediti*, Vienna: I. R. Accademia Delle Scienze.
- MEDINI, Julijan. 1978. Le culte de Cybèle dans la Liburnie antique. *Hommages à Maarten J. Vermaseren I-III. EPRO* 68, Leiden: Brill, 732-756.
- MEDINI, Julijan. 1981. *Maloazijske religije u Dalmaciji*. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru.
- MEDINI, Julijan. 1984. Spomenici s Atisovim likom na području Sinjske krajine. *Cetinjska krajina od prehistorije do dolaska Turaka*, Željko RAPANIĆ (ur.), Split i Zagreb: HAD, 107-126.
- MEDINI, Julijan. 1985-1986. Aplike u obliku Atisove glave. *RFFZd*, 25, Razdio povijesnih znanosti (12) 1985-1986, 109-124.
- MEDINI, Julijan. 1989. Metroačka religija u Aenoni. *RFFZd*. 28, Razdio povijesnih znanosti (15) 1988/1989, 19-32.
- MEDINI, Julijan. 1989. Metroaca Burnensia. *Diadora*, 11, 255-281.
- MEDINI, Julijan. 1993. Kult Kibele u antičkoj Liburniji. *Senjski zbornik* 20, 1-32.
- NIKOLOSKA, Aleksandra. 2007. *Aspekti kulta Kibele i Atisa s posebnim naglaskom na materijal s područja Republike Hrvatske*. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu.
- NIKOLOSKA, Aleksandra. 2010. *Aspects of the Cult of Cybele and Attis on the Monuments from the Republic of Croatia*. BAR S2086, Oxford: Archeopress.
- NIKOLOSKA, Aleksandra. 2013. The sepulchral character of the cult of Cybele and Attis on the monuments of Republic of Croatia. *Sepulkralna skulptura, zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva*, zbornik međunarodnog simpozija (Split, 27-30. rujna 2009), Nenad CAMBI i Guntram KOCH (ur.), Split: Književni krug, 507-527.
- REICHEL, Gulielmus. 1893. Beschreibung der Sculpturen im Augustustempel in Pula. *AEMÖ* 16, 1-13.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Duje. 1955. Iz antologije epigramskog pjesništva antičke Dalmacije, *Mogućnosti* 2, 119-137.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Duje. 1987. *Carmina epigraphica*, Split: Književni krug.
- SERGEJEVSKI, Dimitrije. 1934. Rimska groblja na Drini. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 46, sv. 2, 11-40.
- SCHOBER, Arnold. 1923. Die roemischen Grabsteine von Noricum, Pannonien. *Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band 10, Wien.
- SCHRÖDER, B. 1902. Studien zur den Grabdenkmäler der römischen Kaiserzeit, *Bonner Jahrbücher*, 75, 108-109.

- SFAMENI GASPARO, Giulia. 1985. *Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis*, Leiden: Brill.
- STARAC, Alka. 2013. Funerary sculptures in Istria, Animal and mythological figures. *Sepulkralna skulptura, zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva*, zbornik međunarodnog simpozija 27-30. rujna 2009. Nenad CAMBI i Guntram KOCH (ur.), Split: Književni krug, 193-222.
- STICOTTI, Piero. 1914. Nuova rassegna di epigrafi romane. *Atti e memorie dalla Società istriana di archeologia e storia patria*, 30, 87-134.
- STRUVERAS, R. 1968. *Le putto dans l'art romaine*, Bruxelles: Latomus.
- SWOBODA, Roksanda Maria. 1969. Denkmäler des Mater Magna kultes in Slovenien und Istrien. *Bonner Jahrbücher* 169, 195-207.
- TONČINIĆ, Domagoj. 2004. *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*. Magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu.
- VILOGORAC BRČIĆ, Inga. 2012. *Sljedbenici Velike Majke na tlu Hrvatske u rimsko doba*. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu.
- WILKES, John. J. 1969. *Dalmatia* [History of the Provinces of Roman Empire], London: Routledge.
- WEISSHÄUPL, I. 1901. Zur topographie des alten Pola. *JÖAI*, 4, 169-208.

The mourning Oriental on Roman funerary monuments from Croatia

The interpretations of the motif of mourning Oriental on funerary monuments vary throughout scientific literature. Some researchers have maintained that the motif represents the Phrygian god Attis, whose worshippers mourned his death and rejoiced in his rebirth. Others have argued that the motif is a designation of a deceased's ethnic origin or simply a decoration, rather than being of a cultic character. This paper provides a review of funerary monuments with the motif of mourning Oriental found in Croatia and of varying interpretations given by researchers so far. The authors consider motives of mourning Oriental the special phenomenon in the Roman funeral iconography, having in mind also the possible relation with the cult of the Great Mother and Attis.

Key words: mourning Oriental, *Attis tristis*, Roman funeral monument, Dalmatia, Pannonia, X. Italic region

Ključne riječi: tužni Istočnjak, *Attis tristis*, rimski nadgrobni spomenik, Dalmacija, Panonija, X. italska regija

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI 46

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase, sans-serif font.

ZAGREB 2014.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 46

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Vlatko Previšić

Glavni urednik / Editor-in-Chief

Hrvoje Gračanin

Uredništvo / Editorial Board

Bruna Kuntić-Makvić (stara povijest/ancient history), Zrinka Nikolić Jakus (srednji vijek/
medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Željko Holjevac
(moderna povijest/modern history), Tvrтко Jakovina (suvremena povijest/contemporary history),
Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history),
Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Board

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko
Bratož (Ljubljana), Snježana Buzov (Columbus, Ohio), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki
(Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Alojz Ivanišević (Wien),
Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz),
Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj),
Nada Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd),
Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršna urednica za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Kristina Milković

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb

Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske,

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS

Naslovna stranica

Iva Mandić

Grafičko oblikovanje i računalni slog

Ivanka Cokol

Lektura

Jadranka Brnčić

Tisak

Web2tisak, Zagreb

Naklada

250 primjeraka

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrcak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*